

## 9. Kezdőmondat és szövegtípus

Skutta Franciska

### 1. Bevezetés

Jelen tanulmányomban folytatni kívánom az *Officina Textologica* 19. kötetében megjelent írásomat („Cím és szövegtípus”, 2016: 74–95), melyben a cím és a szövegtípus összefüggéseit vizsgáltam. Már akkor felmerült annak lehetősége, hogy a szövegtípusok leírásában szerepet kapjon a *kezdőmondat* is, hiszen ez utóbbi – akárcsak a cím – a szöveg megkülönböztetett eleme, amely bizonyos fokig önmagában is következtetni enged a szöveg típusára, kialakítva ezzel a szöveghez illő befogadói magatartást. E jelenség leírására már a cím kapcsán hasznosnak bizonyult két szövegtípus összevetése, ezért ugyanezt a módszert alkalmazom a kezdőmondatok vizsgálatában, megtartva a korábbi, *narratív* és *argumentatív* szövegekből álló korpuszt, amely 68 XX. századi, kötetbe rendezett magyar *novellát* és 70 magyar nyelvű általános nyelvészeti (folyóiratban közölt) *tanulmányt* tartalmaz. Emlékeztetőül: a választás a konkrét szövegeket illetően véletlenszerű, de a műfajok terén tudatos volt, ugyanis a narratív és argumentatív *szövegtípusok* változatos fajtái közül célszerű volt két olyan *műfajt* kiemelni, melyek sok tekintetben hasonlóak, de épp ezáltal különbségük és sajátos műfaji jegyeik is szembeszökőbbek.<sup>1</sup> Hasonló a két műfaj annyiban, hogy mind a novellák, mind a tanulmányok szerzője névvel azonosítható, olvasóközönsége közelebbről nem meghatározott; a viszonylag rövid lélegzetű, nyomtatásban közölt írások a nem spontán nyelvhasználat és a műfaj szabályainak engedelmességednek, és a befogadó részéről is bizonyos elmélyültséget kívánnak. E közös jegyekre épülnek azok a műfajra – s az általuk képviselt szövegtípusra – utaló különbségek, amelyek már a címekben megmutatkoznak, s amelyek feltehetően tükröződnek a kezdőmondatok tartalmi és formai jegyeiben is. Tanulmányomban e jegyek leírása révén vizsgálom a tágabb értelemben vett koherencia megvalósulását kezdőmondat és szövegtípus között. A leírásban a két műfajt párhuzamosan tárgyalom, és a hangsúlyt elsősorban a különbségekre helyezem. Végül pedig érdemes lesz egy pillantást vetnünk a kezdőmondat és a cím viszonyára, különös tekintettel a köztük fennálló – vagy hiányzó – tematikus folytonosságra:

---

<sup>1</sup> E két fogalmat Egon Werlich hierarchikus rendszerben helyezi el: a szövegben uralkodó szekvencia által meghatározott – narratív, deskriptív, expozitív, argumentatív, instruktív – szövegtípus (*Texttyp*) fölötté áll a típusokat képviselő konkrét szövegformáknak (*Textform*), melyek lényegében megfeleltethetők a köznap értelemben vett, nem kizárólag irodalmi műfajoknak (Werlich 1975: 27–46).

az előbbi feltehetően erősíti, az utóbbi elvben gyengítheti a szöveg koherenciájáról nyert benyomásunkat, és e kétféle érzés érdekesen társul a két műfajhoz.

## 2. A kezdőmondat hosszúsága

A kezdőmondatok mennyiségi szempontú vizsgálata talán fel sem merült volna, ha a címek hosszúságának összevetése során nem mutatkoztak volna tipológiai sajátosságok (Skutta 2016: 80–82). Így azonban kiderült, hogy párhuzamba állíthatók a címek és a kezdőmondatok, ugyanis e két szöveghely – szó-, illetve szótagszám tekintetében – mind az egyes szövegtípusokon belül, mind a tipológiai különbségek terén hasonló tendenciát mutat.

Első pillantásra a kezdőmondatok hossza nem mutat jelentős eltérést a két szövegtípusban: a kezdőmondat szavainak száma a novellákban 2 – 59 között mozog, míg a tanulmányokban alig szűkebb tartományban, 4 – 51 szó közé esik. Azonban bizonyos – kétségtelenül önkényesen meghúzott – határ alatt már nagyobb a különbség: 10 vagy annál kevesebb szó a 68 novellából 28-ban található, a 70 tanulmányból viszont csak 8 műben, ami megerősíti azt a benyomást, hogy a tanulmányok szerzői többször élnek a hosszabb, „körültekintőbb” indítás lehetőségével, míg az elbeszélők sokszor csupán néhány rövid közléssel, mintegy „ecsetvonással” festik le az alaphelyzetet. Ez a mennyiségi különbség pedig megfelel a címekben tapasztaltaknak: a novellacímek általában tömörek, leggyakrabban 3 szóból állnak, a tanulmánycímek viszont 5 szóból.

Hasonló a helyzet a szótagszám szerinti hosszúság tekintetében. Azonos szószám mellett – akár a címek esetében – rendszerint az argumentatív szövegek kezdőmondata hosszabb, mivel a nyelvészeti fogalmakat gyakran képzett vagy összetett szavak fejezik ki. Így a tanulmányokban szereplő egyetlen ötszavas kezdőmondat: „A hangváltozás kétségtelenül paradoxális jelenség” (Fónagy: *Hangváltakozás és hangváltozás*, ÁNyT V) 18 szótagból áll, vele szemben 7 novella kezdődik ötszavas mondattal, melyek közül a leghosszabb is csak 12 szótagos, összetett szót pedig nem tartalmaz: „Egyszerre csak Esti szobájában termett” (Kosztolányi: *Vendég*, 34<sup>2</sup>).

## 3. A kezdőmondat lexiko-szintaktikai jellemzői és az ábrázolt világ

Ismeretes, hogy a narratív szövegtípust képviselő novella leggyakrabban hétköznapi történeten keresztül mutat be egy a létező világhoz többé-kevésbé hasonló fikatív világot, míg az argumentatív típusú tudományos tanulmány a tudományág-

---

<sup>2</sup> A forrás rövid megjelölésére a két novelláskötet címéből kölcsönzött számokat alkalmazom: 34 = *Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella*; 20 = *20. századi magyar novellák – 1905–1920*. A kezdőmondatok oldalszáma – miként a címeké is – a tartalomjegyzékben azonosítható.

ra jellemző elvont fogalmi világot épít fel. Ez a különbség tükröződik a szó-kincsben, amely a nyelvnek a nyelven kívüli világgal legközvetlenebbül érintkező területe: a novellai történetmesélés a művelt köznyelv változatos szókincsével élve az emberi élet sokféle anyagi és lelki vonatkozását képes ábrázolni, a tanulmány viszont a tudományágban kidolgozott szűkebb szakszókinccset alkalmazza a fogalmak és viszonyaik pontos megnevezésére.

A novella szókinccse egy „kanonikus” kezdőmondatban felidézheti a történet minden lényeges alkotóelemét, gyakran az ’idő’ – ’tér’ – ’szereplő’ – ’esemény’ sorrendben:

„Az 1715-ik év karácsony havának egyik legködösebb reggelén a Szent-Pál-székesegyház felől egy kopottas öltözetű, már öregedő ember fordult be a Paternoster Row-ba, a könyvkereskedők utcájába, hóna alatt jókora csomaggal.” (Ambrus Z.: *A fületlen ember*, 34)

A meglehetősen hosszú, részletező mondat valamennyi alkotórésze a történet konkrét és egyedi voltát hangsúlyozza: az év, a hónap és az érzékletesen festett napszak jelölése; a londoni templom és utca tulajdonnevekkel történő azonosítása; a többszörös jelzői bővítményekkel ellátott, alanyi helyzetben álló főnév („ember”), mellyel az elbeszélő a szereplőt felidézi, miközben kilétét homályban hagyja; végül és legfőképpen az egyszeri és befejezett, célirányos cselekvést kifejező múlt idejű igekötős ige együttesen azt sugallja, hogy egy átlagos vagy különös, de mindenképp egyszeri és megismételhetetlen történet indulásának vagyunk tanúi.

A tanulmány kezdőmondata ezzel szemben elvontabb keretbe helyezi az argumentációt, megjelölve a vonatkozó nyelvelméletet vagy nyelvészeti iskolát, illetve a nyelvléírás adott részterületét:

„A generatív nyelvléírás legelső, elterjedt formájában elsősorban a szintaxis leírásának a szabályai vannak megadva.” (Szépe: *A szótár a generatív nyelvléírásban*, ÁNyT IV)

Ez a mondat a szakszókinccsen túl is szinte mindenben ellentéte az előzőnek, mert hiányzik belőle a konkrét időbe és térbe ágyazott egyszeri emberi cselekvés. A jelen idejű szenvedő igealak ugyan egy korábbi cselekvés eredményét jelöli, amely nyilvánvalóan emberi cselekvés volt („a szintaxis leírása”), de itt már csak konkrét ágens nélkül és az időtől függetlenül, főnévi alakban jelenik meg. A szellemi természetű cselekvés csak közvetetten kapcsolódik a térhez és az időhöz: a „leírás” szellemi, „térbeli” környezete a generatív szintaxis, az idő tekintetében pedig fontosabb a mindenkori jelenben érvényes (bár módosítható) eredmény, mint az azt előidéző – ez esetben épp hatvan évvel ezelőtt történt – cselekvés, Chomsky 1957-ben megalkotott generatív grammatikája. Amennyiben mégis megjelenik egy nyelvészeti tanulmány kezdőmondatában a konkrét tér és idő,

ezeknek tudománytörténeti vonatkozásuk van: „A XX. század folyamán Európaszerte előtérbe került a stílus kutatása” (Fónagy: *A stílus hírértéke*, ÁNyT I).

A kétféle kezdőmondat jellegzetessége összefoglalható (főképp a szókincsből, az igealakokból eredően) a *dinamikus* – *statikus* ellentétpárban, vagyis a novellai cselekményt indító esemény és a tanulmányban tett, időtől független elméleti állítás különbségében. Ezt az ellentétet erősíti a novellákban (és más narratív műfajokban) gyakori – a fenti példát is jellemző – *in medias res* kezdés, melynek révén az olvasó egyszerre az események középpontjában találja magát. A tanulmányok kezdőmondata viszont „óvatosabb” átmenetet képez az olvasó hétköznapi tapasztalata és a számára kevésbé hozzáférhető, elvontabb világ között, s ezért ritka az olyan kezdés, amely általános elméleti bevezető helyett azonnal konkrét példákkal szolgál: „A régi indogermán nyelvekben használatos az összetétel egy módja, amelyet a következő szavak példázhatnak: [...]” (Telegdi: *Az összetételek vizsgálatához*, ÁNyT III). A novellában gyakori *in medias res* kezdés azonban nem zár ki más megoldásokat, amelyek nem egy eseményt emelnek ki, hanem annak tér-idő keretét vagy szereplőjét ábrázolják, s ezzel el is veszítik dinamikus jellegüket. Az ilyen kezdőmondatok általában létigét vagy pusztán nominális szerkezetet tartalmaznak: „December volt” (Kodolányi: *Sötétség*, 34), „A Dunán aranyos reggeli köd” (Molnár F.: *Széntolvajok*, 20), „Hüvös, sovány, okos leány volt a Sári” (Szini: *Szerelem, semmi több*, 20). Ha az ige mégis történést fejez ki, de azt folyamatában ábrázolja – szemben az első példában szereplő, befejezett aspektusú „fordult be” igével –, a kezdőmondat inkább háttérrel szolgálhat egy majdani eseményhez: „A kemény, fagyott úton egy automobil siklott nesztelenül lefele, a nagyváros felé” (Tóth W.: *Az utolsó nap*, 20), és a dinamizmusnak csak enyhébb fokán áll. Előfordulhat azonban, hogy a novella kezdőmondata olyan erővel indítja a cselekményt, hogy az eddigi példákban érezhető „nyitott”, sokváltozós ismeretlen végkifejlet felé mutató kezdés helyett azonnal a végkifejlethez röptíti a történetet. Az ilyen „zárt” kezdőmondat már csak arra ad lehetőséget, hogy az elbeszélő kitöltse a végpontig megmaradt időt, ami azonban nem feltétlenül csökkenti a feszültséget, és bizonyos keretek között az ismeretlen változók is fennmaradnak: „Betegségének ötödik napján, két órával halála előtt, Dódi felült az ágyban, és a barna mackót kérte” (Karinthy: *Dódi*, 20).

#### 4. Igealakok, mondatfajták

A két szövegtípus kezdőmondatainak dinamikus, illetve statikus jellegét – legalábbis tendenciájában – híven tükrözi az állítmányt képező *igealak*, közelebről az *igeidő*. Az elbeszélés konvencióit követve a novella rendszerint múlt időben indul (és folytatódik), mintha utólag idézne fel egy már lezárult történetet: „Sürgönyözött, hogy a vonatnál várjam” (Kaffka: *Terézke*, 20). A tanulmányban viszont a jelen idő a természetes: „Közléseink mondatokban valósulnak meg” (Zsilka: *Nyelvi*

*rendszer* – „kernel”, ÁNyT IV), amely – mint itt – legtöbbször általános érvényű, de vonatkozhat akár a valós történeti múltra is: „A magyar szórend tudományos vizsgálatának szükségessége először a múlt század második felében vetődik fel sürgetően” (Dezső L.: *A magyar szórend strukturális vizsgálata*, ÁNyT III). Szemben az argumentáció jelenével, a narratív szövegekben előforduló (bár a korpuszban ritka), ún. „elbeszélő jelen” kétféle lehet: vagy ismétlődő cselekvést jelöl: „Reggelenként elmegyek az iskola előtt, melybe annak idején nyolc esztendeig jártam” (Gábor A.: *Öregszem mégis...*, 20), vagy megőrzi az egyszeri konkrét eseményre utalás képességét, és így a dinamizmus magasabb fokát képviseli: „Ülsz most a Paradicsom délibb vidékén, egy folyónak a partján, egy szikomorfa árnyékában és fűgét eszel” (Füst: *Aladdin atyja sírjánál*, 34). E két novellai kezdőmondat egyúttal azt is bizonyítja, hogy más igei kategóriák, nevezetesen a *személy* és a *szám* is hangsúlyozzák a narratív és argumentatív szövegtípusok különbségét. Az olyan elbeszélő, aki egyben szereplője is a történetnek, természetes módon alkalmazza az egyes szám első személyű igealakot, és – meglehetősen ritkán – akár közvetlenül, egyes szám második személyben megszólíthat egy szereplőt. Ezek a megoldások általában nem egyeztethetők össze a tanulmányok (kezdő)mondatainak alanyaival, melyek rendszerint nem élő személyt, hanem tudományterületeket, nyelvészeti fogalmakat jelölnek, harmadik személyben. Az első személy csak a tudós szerzőre vonatkozhat, hagyományosan többes számban, kifejezve a tudósi szerénységet és az olvasókkal történő szellemi közösség vállalását. Az egyes szám első személy – bár gyakoribbá válik – elsősorban olyan kezdőmondatokban jelenik meg, amelyek a tanulmány felépítésére utaló kifejezéseket tartalmaznak: „Először arról szeretnék néhány szót szólni, hogy mi is az információelmélet” (Rényi: *Információelmélet és nyelvészet*, ÁNyT II).

Az igealakokról a teljes mondatra áttérve megállapíthatjuk, hogy a *mondatfajták* és a bennük kifejeződő *modalitás* szintén a narratív szövegtípusban változatosabb. Míg a tanulmányok – mint eddigi példáinkban – legtöbbször semleges hangvételű állítással kezdődnek, és legfeljebb az objektív szükségszerűséget hangsúlyozzák: „Mindenekelőtt arra kell felelnünk, hogyan illeszkedik e fejezet a grammatikába és mit tartalmaz” (Károly S.: *A lexikai egységek fejezete a generatív grammatikában*, ÁNyT IV), addig a novellák között előfordul szubjektív minősítés: „Igaz, hogy fura figura volt” (Tersánszky: *Ákombák tanár úr*, 20), sőt érzelmi töltetű felkiáltás: „Milyen hajlékony, könnyű térde volt!” (Illés E.: *Zsuzsa*, 34).

## 5. Beszélői magatartás

A beszélő viszonyulása tárgyához kétségtelenül kiolvasható már a minősítésekből is, amelyek bizonyos fokú jelenléte mindkét szövegtípusban elkerülhetetlen. Azonban e viszonyulás további megnyilvánulásait példázhatja – főként a novellák kezdőmondataiban – egy általános érvénnyel felruházott *kommentár*: „Jól rendel-

ték azt az istenek, hogy a szegény ember is tudjon kacagni” (Móricz: *Hét krajcár*, 34) és egy személyes *vallomás*: „A békát utálok” (Csáth: *A béka*, 20). A tudományos tanulmányok a vallomás nem, az általánosítás azonban természetes velejárója, amit viszont a tanulmányok kezdőmondata gyakran *vitaindító* célzattal alkalmaz, vagy rejtetten: „A nyelvészek szinte egybehangzóan vallják, hogy a tulajdonnév nem jelent semmit, hanem csupán azonosít” (Balázs J.: *A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében*, ÁNyT I), vagy nyíltan, magában hordva a mondat első részének cáfolatát: „A mondat a nyelvtudomány egyik legismertebb, legvilágosabb kategóriája – a gyakorlatban” (Berrár: *A mondat formai ismertetőjegyei*, ÁNyT I). E mondat váratlan, csattanós befejezése ugyanakkor annak lehetőségét is felvillantja, hogy a gyakran „száraznak” tartott tudományos stílus közvetlenebbül szólítsa meg az olvasót, például meglepő *hasonlat* segítségével: „Az ember joggal tekinthető olyan kibernetikai berendezésnek, amely különféle szemiotikai rendszereken, illetve ezeknek a rendszereknek konkrét szöveg-megnyilvánulásain bizonyos műveleteket hajt végre” (Papp F.: *Szemiotikai jegyzetek*, ÁNyT III).

## 6. Cím és kezdőmondat

Ahogy egyrészt a cím, másrészt a kezdőmondat önmagában igazodik a szövegtípushoz, úgy a kettő viszonya is mutathatja a narratív és argumentatív szövegtípus különbségét. Ez a különbség itt a cím és a kezdőmondat egymásra következőségének módjában nyilvánul meg, közelebből a kettő közötti *tematikus folytonosság* meglétében vagy hiányában.

A tematikus folytonosságot – ahogy a szövegtesten belül – biztosíthatják egyrészt egymással *koreferenciális* viszonyban álló kifejezések, akár szó szerinti ismétléssel: Pap K.: *B. városában történt...* (34) → „B. városában történt”, akár különböző anafórikus eljárásokkal, úgymint határozott főnévi anafóra: Gelléri A. E.: *Kikötő* (34) → „Mikor a Botond befutott, elcsöndesedett a kikötő”; a tanulmányokban gyakoribb hiperonim anafóra: Kozma: *Nyelvstatisztikai automata* (ÁNyT II) → „Egy ilyen berendezésnek célja a magyar nyelv statisztikai felvételeinek elkészítésében a nyelvészek segítségére lenni”; személyragos utalás az alanyra: Kosztolányi: *Vendég* (34) → „Egyszerre csak Esti szobájában termett”; metatextuális utalás a cím egészére: Herman: *A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez* (ÁNyT V) → „A címben jelzett téma a kérdések egész sorát foglalja magában [...]”. Másrészt lazább folytonosság jöhet létre *fogalmi asszociáció* révén: Temesi: *A nyelvi jel hagyományos fogalmának kialakulásáról* (ÁNyT IV) → „A nyelv mivoltának értelmezésére törekedve a modern nyelvtudomány is elfogadja azt az ókorig visszavezethető megállapítást, hogy a nyelv jelrendszer [...]”, illetve az olvasó *világismerete* alapján: Hunyadi S.: *Aranyifjú* (34) → „Elég régen már, az egyik osztrák játékkaszinóban, ellenszenvesen jókölsejű krupié asztalánál ültem”. Egyetlen esetben egy novellai kezdőmondat az alcímben megjelölt *beszéd-*

*aktust* valósítja meg: Szabó D.: *Gulliver tovább utazik* (34), 1. *Előmentegetőzés* → „Olvasó, lelkem, aki ráuntatod magad e sorok elolvasására és azután félrehajítod, hogy ezeket az összedobott, céltalan sorokat nem érted: igazad van”.

A tematikus folytonosság e változatos megvalósulásai ugyan a novellákban és a tanulmányokban egyaránt előfordulhatnak, a két szövegtípus közötti lényeges különbség az, hogy míg a tanulmányok szerzői tudatosan törekszenek a folytonosság biztosítására (a korpusz kb. kétharmadában), addig a novellák kezdőmondatai (szintén a korpusz kb. kétharmadában) a folytonosság fenntartása helyett ún. *tematikus ugrást* valósítanak meg: Móricz: *Csipkés Komárominé* (20) → „A tanító úr, ámbár pap is egyúttal, nem született valami nagy gondolkozónak”. Ez az ellentétes törekvés valószínűleg azzal magyarázható, hogy a tanulmány szerzője általában már a címből kiindulva igyekszik az érvelés lépéseit logikusan kifejteni, a novella elbeszélője viszont „megengedheti magának”, hogy az olvasót a címhez képest mintegy tévútra vezetve késleltesse a címben jelzett téma kibontását.

## 7. Összegezés

A narratív és argumentatív szövegek kezdőmondatainak tartalmi és formai jegyei (amelyek további finomításra szorulnak) az egyes szövegtípusokon belül koherens egységet alkotnak, és – a címmel is összhangban – egyúttal világosan jelzik a két szövegtípus különbségét. Míg a tanulmány elején a fokozatosság elve érvényesül, s így jutunk egyre beljebb egy szellemi térbe, hogy azt új oldaláról ismerhessük meg, a novella kezdete meglepetésként hat, mert új világot teremt, amely csak a szöveg végén válik teljessé. Az olvasónak pedig egészen bizonyosan mindkét élményre szüksége van ahhoz, hogy minél alaposabban megismerje a világot, amelyben él.

## Irodalomjegyzék

SKUTTA F. 2016. Cím és szövegtípus. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.), *Tanulmányok a szövegkoherenciáról. Officina Textologica* 19, 74–95.  
WERLICH, E. 1975. *Typologie der Texte*. Heidelberg: Quelle & Meyer.

## Források

*Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella* (válogatta: Pomogáts Béla). Budapest: Noran Kiadó, 2008.  
*20. századi magyar novellák – 1905–1920* (válogatta: Szilágyi Zsófia). Budapest: Palatinus Kiadó, 2011.  
Telegdi Zs. (szerk.) *Általános nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, I (1963), II (1964), III (1965), IV (1966), V (1967).

### First Sentences and Text Types

This paper aims to describe the cohesive and coherence-related types of connections between text beginning sentences and the subsequent text, with the idea that the structure of the first sentence is partly determined by the *text type* the particular text belongs to. Contrasting features of *narrative* texts (68 early 20<sup>th</sup> century Hungarian short stories) and *argumentative* texts (70 articles in the field of general linguistics) clearly show how certain lexical, syntactic and semantic differences between the two sets of text beginnings (together with the respective titles) influence our expectations concerning the nature of the text we are going to read.